

Наталія Загребельна*

Kyiv, Ukraine

Юридична відповідальність з позиції справедливості та дієвості: сучасні реалії та поняття

Юридична відповідальність з позиції справедливості та дієвості: сучасні реалії та поняття

Анотація: Статтю присвячено дослідженню змісту зумовленості як правового феномену в умовах еволюції й конвергенції сучасних концепцій юридичної відповідальності, з'ясуванню подальших орієнтирів для удосконалення змісту юридичної відповідальності за рахунок справедливості та дієвості як магістральних атрибутів принципів юридичної відповідальності, встановленню доктринального значення зумовленості в синергетичній взаємодії із сучасними концепціями юридичної відповідальності в системі загальнотеоретичної юриспруденції. Формування правової держави викликає необхідність вивчати проблеми визначення інституту юридичної відповідальності, її ознаки та принципи, оскільки саме ця правова категорія демонструє рівень правової культури суспільства та загальний стан його правосвідомості. Проблематика юридичної відповідальності посідає одне з найважливіших місць у вітчизняному правознавстві. Незважаючи на тривалий період комплексного вивчення юридичної відповідальності, й досі дискусійною залишається значна кількість аспектів її правової природи. При цьому справедливість та дієвість як стрижневі, основоположні, магістральні принципи і засади юридичної відповідальності залишаються недостатньо

оснащеними з погляду доктринального забезпечення, що в консолідовано узагальнювальному вигляді, поряд з іншими злободенними проблемами правової системи, створюють прогалини, колізії й недоліки, тим самим зменшуючи якість і продуктивність правозастосування. Констатовано, що зумовленість юридичної відповідальності слугує провідним показником, стрижневим індикатором ефективності будь-якого нормативно-правового регулювання, дієвості механізмів функціонування держави як розпорядника юридичного інструментарію. Юридичні приписи щодо питання відповідальності не існують ізольовано – їхня конструкція базується на синергетичному суміжному існуванні базових принципів інституту юридичної відповідальності та критичних питань життя суспільства, оскільки останнє визначає негласно вектори становлення відповідальності, її зміст, потребу застосування, а також спеціалізацію дії і специфіку іманентного розвитку апарату примусу держави. Резюмовано, що ретроспектива поступу світового й вітчизняного доктринального багажу демонструє різновекторний зміст розуміння юридичної відповідальності, причому цю тенденцію стабільно прослідковуємо в найрізноманітніших темпоральних і територіальних умовах. Зважаючи на окреслений факт, констатуємо, що досі немає єдиного тлумачення поняття юридичної відповідальності, оскільки низка авторів ототожнює її із самостійним універсальним соціально-правовим інструментом регулювання, інші

* Наталія Загребельна [Nataliia Zahrebelna] – кандидат юридичних наук, Інститут післядипломної освіти, Київський національний університет імені Тараса Шевченка [Taras Shevchenko National University of Kyiv]; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3390-7149>; e-mail: n.zagrebelna@ukr.net.

інтерпретують цю категорію як особливу видозміну, неординарний вияв правових відносин, де основним юридичним змістом слугує примус, що, зрештою, спрямований на реальне забезпечення прав та інтересів взаємопов'язаних сторін. Доведено, що в сучасних наукових колах переважають такі концепції розуміння юридичної відповідальності: санкційна концепція, дуалістична (дихотомічна, двохаспектна) концепція юридичної відповідальності, управлінська концепція, функціональна концепція, концепція перманентного спрощення інституту юридичної відповідальності.

Ключові слова: концепція юридичної відповідальності, система принципів відповідальності, справедливність, дієвість, закономірність впливу принципів, зумовленість.

Legal Responsibility from the Position of Justice and Activity: Modern Realities and Concepts

Abstract: The article is devoted to the study of the content of conditionality as a legal phenomenon in the evolution and convergence of modern concepts of legal responsibility, clarification of further guidelines for improving the content of legal responsibility through justice and effectiveness as the main attributes of the principles of legal responsibility concepts of legal responsibility in the system of general theoretical jurisprudence. The formation of the rule of law necessitates the study of the problems of determining the institution of legal responsibility, its features and principles,

as this legal category demonstrates the level of legal culture of society and the general state of its legal consciousness. The issue of legal responsibility occupies one of the key places in domestic jurisprudence. However, despite a long period of comprehensive study of legal liability, many aspects of its legal nature remain controversial. Thus, justice and effectiveness as core, fundamental, main principles and principles of legal responsibility remain insufficiently equipped in terms of doctrinal support, which in a consolidated and generalized form, along with other pressing issues of the legal system create gaps, conflicts and shortcomings, thereby reducing quality and productivity of law enforcement. It is stated that the conditionality of legal responsibility serves as a leading indicator, a core indicator of the effectiveness of any legal regulation, the effectiveness of mechanisms for the functioning of the state as a manager of legal tools. Legal prescriptions on the issue of responsibility do not exist in isolation: their construction is based on the synergistic coexistence of basic principles of the institute of legal responsibility and critical issues of society, as the latter secretly determines the vectors of responsibility, its content, application, and specialization. coercion of the state. It is summarized that the retrospective of the development of both global and domestic doctrinal baggage demonstrates the diverse content of the understanding of legal responsibility, and this trend is consistently traced in a variety of temporal and territorial conditions.

Keywords: the concept of legal responsibility, the system of principles of responsibility, fairness, effectiveness, regularity of the influence of principles, conditionality.

1. Вступ

Сучасний етап розвитку України характеризується кардинальними трансформаційними та євроінтеграційними, конвергенційними й уніфікаційними процесами, що проявляються в системному реформуванні багатьох сфер суспільної дійсності. При цьому чинна публічно-приватна дихотомія вітчизняного права суттєво впливає на всі елементи національної правової системи України, у тому числі й на інститут та принципи юридичної відповідальності, які, своєю чергою, є якісним показником ефективності реалізації прав і свобод людини та громадянина, досконалості системи стримувань і противаг організації публічної влади, ціннісних орієнтирів держави та суспільства загалом. Юридична відповідальність

посідає одне з найважливіших місць у сучасній правовій доктрині й традиційно розглядається як правове явище, юридичне поняття (категорія) та міжгалузевий інститут права (нормативна конструкція).

Аспект зумовленості в ракурсі оптимізації юридичної відповідальності на основі імплементації доктринальних здобутків апологетів концепцій юридичної відповідальності натеper є неосвоєним питанням, проте об'єктивно заслуговує на підвищений ступінь уваги та належний науковий інтерес. Дослідження параметрів зумовленості, окреслення її особливостей у розрізі правового феномену слугує системотворчим складником модернізації інституту юридичної відповідальності, приведення її функціональних виявів та принципів до актуального стану правовідносин

і характерних властивостей політико-правової дійсності.

Метою статті є дослідження та встановлення сучасного праворозуміння поняття «юридична відповідальність» крізь призму принципів справедливості й дієвості.

2. Юридична відповідальність у системі загальнотеоретичної юриспруденції

Формування правової держави викликає потребу вивчати проблеми визначення інституту юридичної відповідальності, її ознаки і принципи, оскільки саме ця правова категорія демонструє рівень правової культури суспільства та загальний стан його правосвідомості.

Ретроспектива розвитку і світового, і вітчизняного доктринального багажу демонструє різновекторний зміст розуміння юридичної відповідальності, причому цю тенденцію стабільно прослідковуємо в найрізноманітніших темпоральних і територіальних умовах. Зважаючи на окреслений факт, констатуємо відсутність єдиного тлумачення поняття юридичної відповідальності, оскільки низка авторів ототожнює її із самостійним універсальним соціально-правовим інструментом регулювання, інші інтерпретують цю категорію як особливу видозміну, неординарний вияв правових відносин, де основним юридичним змістом слугує примус, що, зрештою, спрямований на реальне забезпечення прав та інтересів взаємопов'язаних сторін.

Існування юридичної відповідальності підтверджують такі обставини:

- наявність систем соціального та правового регулювання, що зумовлюють існування цілої низки явищ загального (соціального) і приватного (правового) характеру: соціальних та правових норм, соціального та правового примусу, соціальної та правової відповідальності;
- наявність спеціальних положень законодавства (норм права), в яких конкретизовано правопорушення, осіб, що їх вчинили, покарання, а також процесуальні особливості застосування негативних санкцій;

- специфічні відмінні риси заходів юридичної відповідальності в системі державного примусу;
- фактичне призначення покарання суб'єктам правопорушень (особам, що вчинили протиправні дії і тому набули обов'язку у вигляді санкції з боку держави);
- наявність спеціальних превентивних (профілактичних) й інших цілей щодо забезпечення режиму законності та правопорядку, що є одним з основних напрямів діяльності й функціонування органів та посадових осіб.

Так, Д.К. Очколяс вказує на те, що відповідальність безпосередньо пов'язана з правами та обов'язками суб'єктів правовідносин, із виконанням різними суб'єктами взаємозумовлених прийнятих зобов'язань з обов'язковою умовою наявності достатнього рівня розвитку правової свідомості, правової культури громадян у суспільстві. Інакше кажучи, юридичну відповідальність можна виразити як «міру свободи, за якою стоїть регламентована варіація репресії внаслідок правопорушення, котра в свою чергу уособлює будь-які діяння на протигагу правопорушенню» (Ochkołas, 2021).

Д.О. Новіков стверджує, що юридична відповідальність – це передбачені законом вид і міра державно-владного (примусового) визнання особою втрат благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення (Novikov, 2021).

Беручи до уваги таку теоретичну конструкцію, інтегрально простежуємо щонайменше дві спільні ознаки (властивості): застосування заходів державного примусу до правопорушника для відновлення правового порядку та покарання особи, яка вчинила правопорушення.

Окремо варто зауважити, що безпосередньо поняття юридичної відповідальності не є тожним поняттю інституту юридичної відповідальності. Інститут юридичної відповідальності відзначається масштабом предмету правового регулювання, адже він упорядковує різні сторони вузької групи типових суспільних відносин.

Інститут юридичної відповідальності – це система взаємозалежних, взаємодіючих субінститутів юридичної відповідальності та їхніх окремих постулатів, дотримання яких забезпечує

правопорядок, а їхнє застосування в разі здійснення правопорушення відтворює його, карає правопорушника й превентивно діє на потенційні чинники і зовнішні фактори, які зумовлюють та стимулюють акумуляцію девіантної соціальної поведінки й вчинення нових правопорушень. Звідси раціонально зазначити, що інститут юридичної відповідальності ознаменовується спеціальними атрибутами та параметрами, серед яких фундаментальними вважаємо загальність, комплексність, системність, автентичну структуру (охоплює водночас інститути і галузь загалом), охоронний зміст, методологію покарання порушників у межах деліктних взаємин.

Майже аналогічною в смисловому вимірі є думка А.А. Ткаченка, який наголошує, що «...інститут юридичної відповідальності відноситься до групи функціональних – таких, що обслуговують різні галузі права і здійснюють наскрізну регламентацію найважливіших та найістотніших положень, пов'язаних із залученням правопорушників до юридичної відповідальності» (Tkachenko, 2011). Загалом така суміжність позицій доктринальних поглядів на юридичну відповідальність доводить, що вона є базисом будь-якої галузі права та становить собою передусім інтегративно-магістральну, стрижневу основу всієї системи права.

Окрім цього, Г.К. Волинка, досліджуючи аспект предмету інституту юридичної відповідальності, вказує, що предметом регулювання інституту є відносини, які закріплюються і розвиваються державою, а також відносини, що виникають, власне, в результаті волевиявлення й фактичного правопорушення (Volinka, 2003). Отже, залучення до предмету регулювання інституту юридичної відповідальності відносин, що не пов'язані з юридичним фактом правопорушення, зумовлено широким розумінням та гносеологічним підґрунтям юридичної відповідальності.

У період останньої активізації науково-теоретичного переосмислення інституту юридичної відповідальності, який припадає на другу половину першої декади XXI століття в рамках вітчизняної доктрини, концептуальні засади визначення найголовніших ознак інституту юридичної відповідальності вкотре розділилися на кілька груп.

Приміром, О.В. Зайчук резюмує, що інститут юридичної відповідальності є одним із примусо-

вих засобів, які застосовують від імені держави. Особливістю відповідальності як примусового засобу впливу є те, що вона застосовується від імені держави, державними органами, має владно-правовий характер, імперативний зміст і реалізується у визначених законом формах та законних підставах (Zaichuk, 2008).

3. Методологічний аналіз змісту юридичної відповідальності

Питання зумовленості юридичної відповідальності становить одну з її фундаментальних категорій, оскільки пояснює й обґрунтовує її сутність, ідентифікує призначення та функціональні параметри, що були репрезентовані в попередньому пункті.

Дослідження правового феномену зумовленості юридичної відповідальності є неможливим без ґрунтового аналізу. Незважаючи на значну кількість публікацій, у яких окреслено аспекти дефініції, типології, функцій, принципів (у тому числі справедливості й дієвості), актуальною залишається проблема комплексного аналізу змісту юридичної відповідальності з акцентом на тому, що зумовленість виступає одним із найважливіших атрибутів її існування як інституціональної одиниці загалом, адже власне зумовленість демонструє взаємодію структурних компонентів категорій загальної юридичної науки, складових елементів правової системи та механізму правового регулювання.

Методологічні параметри, у тому числі в просторовому розумінні юридичної науки, доцільно застосовувати як універсальний засіб, за допомогою якого виявляється сутність предметів, явищ, притаманні йому закономірності. Водночас, методологія, яка побічно чи безпосередньо закріплена в праві, дуже залежна від понять. Але зважаючи на висловлену тезу щодо відсутності уніфікованої, узгодженої, загальної термінологічної бази для дефініції юридичної відповідальності, констатуємо, що методологія також може сприяти юридичному або доктринальному оформленню понять чи термінологічного апарату, оскільки саме вона оперує вже наявним інструментарієм, що відповідає ідеалам та світоглядному полю наукового пошуку і його прикладному значенню.

Є. Подорожній зазначає, що важливе місце в процесі аналізу різноманітних правових категорій, зокрема й інституту юридичної відповідальності, посідають методологічні вимоги та засади, серед яких провідне місце належить усебічності й об'єктивності дослідження. Нові парадигми, концепції, теорії й факти мають базуватися на наявному досвіді та підкріплюватися новими результатами й здобутками, що мають реальне, а не ефемерне значення і чинять загальний позитивний вплив на предмет дослідження (зокрема, на ті його сторони, які стали підґрунтям проведення дослідження) (Podorozhnyi, 2016). З власної авторської позиції варто зауважити, що ми підтримуємо цю думку, проте ігнорувати нові надбання, що прямо не пов'язані й не узгоджуються з півною системою уявлень, також є помилковим і надто оцінним кроком, оскільки, звертаючись, наприклад, до зумовленості юридичної відповідальності, можемо наголошувати на першооснові, витоках цієї категорії, але вони надто стратифікуються й трансформуються залежно від еволюції цивілізації загалом, поступу певного соціуму тощо. Звідси випливає, що для встановлення істинності в плані проблемних питань традиційних правових категорій має бути витримано прагматично-поміркований баланс, де гармонійно поєднуються умовно інноваційний науковий пошук та сталі параметри досліджуваного явища: неухважність до теоретичної спадщини в частині принципів і змісту юридичної відповідальності є відвертим нігілізмом, який фактично перешкоджає об'єктивності отриманих результатів, у той час як збіднення змісту наявних ідей, порушення поглядів і традиційних концепцій суперечить принципу наступності в науці. У зв'язку з цим важливого значення набуває синергетичне й плідне об'єднання обох сегментів на будь-якому етапі розвитку юридичної думки.

Варто враховувати, що наука характеризується інтегрованістю, їй властиві міжнаукові, трансдисциплінарні результати та методи дослідження, що є елементом її розвитку, особливим етапом піднесення, вдосконалення через залучення дослідницьких засобів інших наук. Нині цей важливий фрагмент наукового пошуку став невід'ємним компонентом, необхідною умовою розвитку будь-якої науки, зокрема юриспруденції (Rabinovych,

2001). Методологічний плюралізм має базуватися на використанні загальнометодологічних підходів та прийомів, а саме: об'єктивності й зумовленості обраних методів дослідження; потреби встановлювати істинність на основі обраних інструментів та механізмів; вірогідність, якою можна аргументувати, довести та орієнтовно перевірити об'єктивність обраних критеріїв; спроможність методологічної бази до розкриття сутності досліджуваного явища.

На підставі тотожного ставлення до методології О.В. Геселев стверджує, що зумовленість юридичної відповідальності полягає насамперед у праворозумінні та раціональному розсуді. Юридична відповідальність базується на волі й глузді законодавця як свідомого творця права держави (Heselev, 2021). Разом з тим, цей учений частково нівелював зумовленість юридичної відповідальності моральними засадами, природними правами особистості, а також потребами розвитку суспільства на користь суворих державно-правових категорій, які є предтечею сучасної картини існування й застосування юридичної відповідальності у звичному їй розумінні.

Підтримуючи такий вектор і загальну тенденцію поглядів у юридичній літературі, зауважимо, що у своїй публікації дослідниця І.Я. Станько наголошує на важливості й значенні аналізу зумовленості юридичної відповідальності завдяки прийомам логіки. Зокрема, базові функції юридичної відповідальності дають змогу констатувати те, що вона зумовлена передусім викликами регуляції відносин, тобто відповідальність вказує на найбільш бажані й оптимальні орієнтири поведінки на основі принципових ідеалів та засад (рівність, еквівалентність, презумпція невинуватості) моделей поведінки людей, тим самим створюючи пріоритети в соціумі й праві, уявлення про законне і протизаконне, відповідальність як обов'язок перед суспільством, державою, співгромадянами (Stanko, 2019).

Проводячи аналогію зі специфікою теоретико-методологічної класифікації та спираючись на потребу окреслення зумовленості юридичної відповідальності, дослідниця Н.Я. Якимчук зауважує, що в широкому сенсі зумовленість виникає зі всього розмаїття варіацій сукупних обставин, які можуть існувати в суспільстві на якомусь до-

вільному етапі його розвитку незалежно від його характеру (регрес, революція, дисгенезія, стагнація тощо) (Iakymchuk, 2021). Крім цього, доцільно доповнити її позицію твердженням, що саме зумовленість юридичної відповідальності слугує провідним показником, стрижневим індикатором ефективності будь-якого нормативно-правового регулювання, дієвості механізмів функціонування держави як розпорядника юридичного інструментарію. Юридичні приписи щодо питання відповідальності не існують ізольовано – їхня конструкція базується на синергетичному суміжному існуванні базових принципів інституту юридичної відповідальності та критичних питань життя суспільства, оскільки останнє визначає негласно вектори становлення відповідальності, її зміст, потребу застосування, а також спеціалізацію дії й специфіку іманентного розвитку апарату примусу держави.

Як було зазначено, однією з найбільш поширених підстав класифікації видів юридичної відповідальності є змістовний критерій (поділ на негативну (ретроспективну) та позитивну (перспективну) відповідальність. Значну увагу дослідники також приділяють концепціям диференціації на основі часової спрямованості, цілей (завдань) і предмету правового регулювання.

Ретроспективна юридична відповідальність – це відповідальність у формі покарання, що настає за протиправне діяння, здійснення після вступу в юридичну силу норми, яка класифікує це діяння як протиправне та встановлює вид і міру юридичної відповідальності за нього. Негативну юридичну відповідальність слід відмежовувати від заходів державного примусу, що, власне, впливає з означення зумовленості юридичної відповідальності. Заходи державного примусу є поняттям значно ширшим за обсягом, ніж сутність ретроспективної юридичної відповідальності. Еталонною, на наш погляд, є позиція, що негативна юридична відповідальність існує на фундаменті державного примусу, тобто спочатку виникає формально визначена нормативна регламентація правопорушення та відповідних йому санкцій, потім – виконання примусу (покарання).

Натомість, перспективна юридична відповідальність – це відповідальність у формі зобов'язання щодо майбутньої поведінки суб'єкта. Отож

закріплення перспективної відповідальності спрямоване на мотивацію, спонукання, переконання й стимулювання особи до дотримання заборон та виконання покладених на неї обов'язків, передбачених, як правило, нормативно-правовими актами. Проте незалежно від її характеру й змісту, загальні принципи та правова природа зумовленості юридичної відповідальності дають можливість стверджувати, що юридична відповідальність за своєю суттю є реакцією держави на діяння суб'єкта. Тому за деяких обставин виокремлення позитивної відповідальності є невиправданим, оскільки допускає заміну юридичної відповідальності обов'язком дотримуватися нормативних приписів.

Варто зауважити, що вітчизняні наукові кола мають і суперечливі погляди щодо питання зумовленості крізь призму теоретико-методологічного аналізу. Приміром, стаття Х. Соломчак «Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності» містить тезу щодо детермінації зумовлення юридичної відповідальності саме через відповідальність окремої особи, що сприймає обов'язок відповіді за правопорушення правовою цінністю (Solomchak, 2014). Але за такої ситуації закономірним наріжним каменем постає значення принципів юридичної відповідальності, особливо дієвості та справедливості. У такому разі ці категорії ближчі до ідей, явищ, які демонструють функціонування інституту юридичної відповідальності. Проте останнє суперечить змісту юридичної відповідальності, про що було неодноразово наголошено.

Варто погодитися з думкою А. Олійник про те, що, розглядаючи зумовленість юридичної відповідальності, акцент необхідно робити на специфіці її правової природи, тобто на особливостях підстав відповідальності, суб'єктах, умовах, процедурах та порядку (Oliinyuk, 2003). У той же час, як зазначає М. Задніпряна, «зумовленість і зміст юридичної відповідальності прямо пропорційний процесу формування принципів юридичної відповідальності. Ретроспектива доводить, що історичний чинник по суті є провідним та здійснів найбільш помітний внесок у становлення й формування принципів юридичної відповідальності. При цьому розвиток принципів юридичної відповідальності відбувся завдяки еволюційним

науковим аспектам, які як результат відображені сьогодні в законодавстві. Наразі при встановленні істинності юридичної відповідальності передусім треба брати до уваги неминучу деформацію принципів юридичної відповідальності» (Zadniriana, 2014). Узагальнюючи ці позиції та долаючи розбіжності з традиційною методологією юриспруденції, констатуємо, що зумовленість юридичної відповідальності є показником продуктивності дії принципів, ідеалів, керівних засад юридичної відповідальності, а також її функціональних типів, котрі в цілісній сукупності без ієрархічного підпорядкування утворюють узгоджену систему реалізації теоретичного аспекту в практично-прикладному вимірі. Спираючись на такий погляд, вкотре можна простежити значення принципів як магістральних елементів інституту юридичної відповідальності, зокрема дієвості й справедливості, що виступають безпосереднім предметом цього дослідження.

4. Сучасні концепції юридичної відповідальності

На нинішньому етапі вивчення цього питання передусім конструктивним є встановлення істинності поняття «концепція» і його розуміння в рамках вітчизняних наукових кіл. Найбільш доцільними вважаємо формулювання та наративи, які в ході власного тематичного дослідження окреслили А.Є. Шевченко та В.В. Грабовий. Доктринальні погляди вчених зводяться до того, що концепція в загальнотеоретичній юриспруденції є сукупністю фактів, поглядів, ідей, суджень, правових категорій, осмислених уявлень у царині політико-правої думки та питань, суміжних з нею (Zadniriana, 2014).

Традиційно стійку і чільну позицію посідає дуалістична концепція юридичної відповідальності, яка охоплює її позитивну та негативну складові. Юридична відповідальність є особливим різновидом юридичного обов'язку, що виникає в особи як наслідок скоєння певного, у переважній більшості випадків протиправного діяння. Цю концепцію глибоко проаналізовано з урахуванням сучасних вимог у працях Н. Гураленко (Guralenko, 2018) та І. Зеленої (Zelena, 2021). Як відомо, обов'язок можна

виконати або добровільно, або примусово. І якщо для несення відповідальності в добровільному порядку достатньо лише висловити свою згоду зазнати несприятливих наслідків, то примусовість передбачає застосування заходів примусу. Насамперед державного, але не обов'язково, оскільки за дисциплінарної відповідальності контрагентом зазвичай є недержавний суб'єкт. Притягнення до юридичної відповідальності може здійснюватися лише в суворо встановленому порядку та формі, здебільшого, під час правозастосовчої діяльності з обов'язковим винесенням підсумкового правозастосовного акта. Для кращого розуміння сутності й змісту юридичної відповідальності згідно з дуалістичною концепцією слід виходити з того, що юридична відповідальність за своєю природою – це одночасно й особливий обов'язок у рамках спеціального дослідження правовідносин, і реально виниклий негативний, несприятливий наслідок (Guralenko, 2018). Отож можна говорити про формально-юридичний аспект юридичної відповідальності як формату правовідносин. З цього впливає сам факт скоєння протиправного діяння та реальної юридичної відповідальності.

Виходячи із запропонованої дихотомії, І. Зелена виділила об'єктивний і суб'єктивний складники змісту юридичної відповідальності. Відповідно, перша характеризує розглянуте явище як обов'язок конкретного суб'єкта, друга – як реальне настання йому несприятливих наслідків. За такого концептуального підходу втрачає сенс проблемне питання між прихильниками відповідальності як правовідносин (обов'язки) і як конкретного примусового заходу (або його застосування), оскільки мова в позиціях прихильників тієї чи тієї концепції йде про два прояви одного і того ж явища (Zelena, 2021).

Залишивши раніше продемонстровану двохаспектну структуру юридичної відповідальності, зосередьмося на концепціях, що ґрунтуються на унікальних та інноваційних поглядах, зокрема тих, які намагаються імплементувати новизну в традиційну систему принципів інституту юридичної відповідальності. Однією з провідних серед таких є санкційна концепція змісту юридичної відповідальності, основою для дискусій та полеміки щодо якої стала стаття І.Б. Аземши «Юридична відповідальність: сучасні погляди та концеп-

ції» (Azemsha, 2013). Дослідниця стверджує, що оскільки юридична відповідальність, яка є примусовим заходом, виражається в осуді правопорушення, у встановленні для правопорушника визначених негативних, несприятливих наслідків у вигляді обмежень, позбавлень особистого або майнового характеру, то провідним її елементом у розрізі сучасної інтерпретації має бути санкція як втілення форми примусу, що відповідає тому чи тому варіанту правопорушення.

Юридичну відповідальність насамперед як санкцію за правопорушення, як наслідок, передбачений нормою права в разі її недотримання, є сенс сприймати лише у виняткових випадках. Адже санкція фактично виражається в примусових заходах до дотримання норм права та застосовується органами держави до тих, хто ці норми порушує. І відповідно, юридичні наслідки, не пов'язані безпосередньо з примусовими заходами, не можна зараховувати до сфери правової відповідальності, що за певних обставин може зумовлювати прогалини, колізії. Крім цього, варто враховувати, що словом «санкція» і в літературі, і в законодавстві позначають різні поняття. У законодавстві «санкцією» іноді іменують твердження, схвалення, дозвіл якого-небудь акта. Частіше той же термін використовують для позначення заходів впливу, застосовуваних державними органами до правопорушників. Санкція – необхідний атрибут кожної правової норми. Без санкції у вигляді вказівки на захід можливого державного примусу, що підлягає застосуванню до порушника норми, вона не буде мати юридичного характеру. Тому доцільною ремаркою є те, що для виявлення суті відповідальності потрібно враховувати той факт, що правопорушення може спричинити і такі санкції, які заходами відповідальності не є. Так, примусова охорона зобов'язань втілюється насамперед у спонуканні до їхнього реального виконання. Але реальне виконання, навіть якщо воно буде примусовим, не можна вважати заходом відповідальності.

Наступну концепцію висуває І.Я. Станько. Дослідниця твердить, що функціональний аспект за сучасних постіндустріальних глобалізаційних умов є найбільш прийнятним, поміркованим і раціональним шляхом інституційного вдосконалення юридичної відповідальності. У такому разі

юридична відповідальність у комплексі з властивими їй принципами є прерогативою над традиційними функціями норм права (регулювання, організація, охорона, орієнтація тощо). Без функціонального аспекту концептуального оновлення юридичної відповідальності, стверджує автор, неможливо повноцінно відобразити соціальну роль юридичної відповідальності, її функціонального призначення як універсального правового явища (Stanko, 2020).

Досліджуючи апорію перманентного спрощення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою в Україні, констатуємо, що дедалі більшого поширення й експлуатації набуває думка про те, що Україна на цьому етапі розвитку потребує окремого нормативно-правового акту (власне Концепції), який за аналогією з основними кодифікаціями в чинному законодавстві уніфікував би та узгоджував усю типологію і варіативність юридичної відповідальності, тим самим нівелюючи межі галузей права та особливості існування інституту юридичної відповідальності в різних сегментах вітчизняної правової системи.

За управлінською концепцією, на задній план відходять такі елементи змісту юридичної відповідальності, як соціальна еволюційність (оскільки апологети цієї тенденції й концепції віддають перевагу саме державницькому характерові зумовленості інституту юридичної відповідальності), індивідуальне самосприйняття (по суті, його визнають ефемерним, другорядним, адже чільне місце автоматично посідає імперативний припис, що деякою мірою перегукується із санаційною концепцією), оцінка діяння (тобто об'єктивне та адекватне ставлення до ситуацій і конкретних обставин нівелюється реалізацією управлінського методу влади). Загалом ця концепція суттєво трансформувалася та увібрала частково риси тих концепцій, які було подано вище.

5. Висновки

На підставі репрезентованого дослідження доцільно окреслити такі тезові підсумки. По-перше, ефективна самоорганізація суспільства вимагає упорядкування свободи діянь. Досить потужним

її засобом є право (особливо в поєднанні з державою). Саме воно й визначає розумну міру свободи, проводить межу між діяннями, які сприяють нормальній життєдіяльності суспільства (або є нейтральними в цьому розумінні), і такими, що перешкоджають йому, вказуючи на найбільш небезпечні (злочинні, протиправні) з них. Інструментом градації цього параметру безпосередньо виступає інститут юридичної відповідальності.

По-друге, ретроспектива розвитку і світового, і вітчизняного доктринального багажу демонструє різновекторний зміст розуміння юридичної відповідальності, причому ця тенденція стабільно простежується в найрізноманітніших темпоральних і територіальних умовах. Зважаючи на окреслений факт, констатуємо відсутність єдиного визначення поняття юридичної відповідальності, оскільки низка авторів ототожнює її із самостійним універсальним соціально-правовим інструментом регулювання, інші інтерпретують цю категорію як особливу видозміну, неординарний вияв правових відносин, де найважливішим юридичним змістом слугує примус, що, зрештою, спрямований на реальне забезпечення прав та інтересів взаємопов'язаних сторін.

По-третє, інститут юридичної відповідальності – це система взаємозалежних, взаємодіючих субінститутів юридичної відповідальності та їхніх окремих постулатів, дотримання яких забезпечує правопорядок, а їхнє застосування в разі здійснення правопорушення відтворює його, карає правопорушника й превентивно діє на потенційні чинники і зовнішні фактори, які зумовлюють та стимулюють акумуляцію девіантної соціальної поведінки й вчинення нових правопорушень.

По-четверте, глобальність такої наукової категорії, як юридична відповідальність, призводить до певних труднощів із визначенням відповідного поняття. З одного боку, зрозуміло, що не може існувати законодавчо визначеного поняття «юридична відповідальність», а з іншого – юридична відповідальність як система відповідних відносин не може існувати поза нормативним регулюванням, а відповідно, має бути відображена в джерелах права. З огляду на це дослідження феномену юридичної відповідальності має починатися з вивчення відповідних нормативних конструкцій, які містяться в законодавстві, й тільки потім

необхідно робити узагальнений опис цього феномену з дотриманням вимог наукової методології.

По-п'яте, методологічні параметри, у тому числі в просторовому розумінні юридичної науки, доцільно застосовувати як універсальний засіб, за допомогою якого виявляється сутність предметів, явищ, притаманні йому закономірності. Водночас, методологія, що побічно чи безпосередньо закріплена в праві, дуже залежна від понять. Але зважаючи на висловлену тезу щодо відсутності уніфікованої, узгодженої, загальної термінологічної бази для дефініції юридичної відповідальності, констатуємо, що методологія також може сприяти юридичному або доктринальному оформленню понять чи термінологічного апарату, оскільки саме вона оперує вже наявним інструментарієм, що відповідає ідеалам та світоглядному полю наукового пошуку і його прикладному значенню.

По-шосте, зумовленість юридичної відповідальності слугує провідним показником, стрижневим індикатором ефективності будь-якого нормативно-правового регулювання, дієвості механізмів функціонування держави як розпорядника юридичного інструментарію. Юридичні приписи щодо питання відповідальності не існують ізольовано – їхня конструкція базується на синергетичному суміжному існуванні базових принципів інституту юридичної відповідальності й критичних питань життя суспільства, оскільки останнє визначає негласно вектори становлення відповідальності, її зміст, потребу застосування, а також спеціалізацію дії й специфіку іманентного розвитку апарату примусу держави.

Література:

1. Очколяс Д.К. Природа та структура теоретичної науки про юридичну відповідальність. *Підприємництво, господарство і право*. № 1. 2021. С. 193-201.
2. Новіков Д.О. Місце правової герменевтики в методології юридичних досліджень та юридичній аргументації. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7. 2021. С. 15-18.
3. Ткаченко А.А. Юридична відповідальність – інститут права. *Право і держава: теорія і практика*. № 12. 2011. С. 21-25.

4. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навчальний посібник. Київ: МАУП. 2003. 240 с.
5. Оніщенко Н.М., Зайчук О.В. Теорія держави і права: академічний курс (підручник). Київ: Юрінком Інтер. 2008. 688 с.
6. Подорожній Є.А. Особливості методології та правового регулювання юридичної відповідальності в сучасному праві. *Підприємництво, господарство і право*. № 2. 2016. С. 101-106.
7. Рабінович П.М. Методологія юридичної науки та її принципи. *Юридична енциклопедія: в 6 т.* 2001. Т. 3. С. 50-54.
8. Геселев О.В. Праворозуміння та розсуд у правозастосовній діяльності: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ. КНУВС. 2021. 298 с.
9. Станько І.Я. Методологічні підходи дослідження співвідношення принципів і норм права в правових системах України та Європейського Союзу. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. № 18. 2019. С. 46-54.
10. Якимчук Н.Я. Правові засади юридичної відповідальності територіальних громад. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 2. 2021. С. 28-35.
11. Соломчак Х.Б. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності. *Наше право*. 2014. № 1. С. 27-34. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe.
12. Олійник А.К. Юридична відповідальність (принципи, види, функції та мета). *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Вид. дім «Ін Юре». Т. 1. 2003. 1057 с.
13. Задніпряна М.Ю. Сучасні аспекти та критерії поділу принципів юридичної відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. № 4. 2014. С. 20-33.
14. Гураленко Н., Коханюк Т. Стадії юридичної відповідальності крізь призму сучасних концепцій юридичної відповідальності. *Юридичний вісник*. № 1. 2020. С. 6-12.
15. Зелена І.К. Поняття інституту юридичної відповідальності у приватному праві. *Підприємництво, господарство і право*. № 1. 2021. С. 176-182.
16. Аземша І.Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії та концепції. *Часопис Київського університету права*. № 2 (10). 2010. С. 51-65.
17. Станько І.Я. Співвідношення принципів та норм права у правових системах України та Європейського Союзу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ. НАВС. 2020. 264 с.

References:

1. Azemsha, I.B. (2013). *Yurydychna vidpovidalnist: suchasni pohliady, dyskusii ta kontseptsii*. [Legal responsibility: modern views, discussions and concepts]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Guralenko, N. (2020). *Stadii yurydychnoi vidpovidalnosti kriz pryзму suchasnykh kontseptsii yurydychnoi vidpovidalnosti*. [Stages of legal responsibility through the prism of modern concepts of legal responsibility]. Odesa. [in Ukrainian].
3. Heselev, O.V. (2021). *Pravorozuminnia ta rozsud u pravozastosovnii diialnosti: teoretyko-pravove doslidzhenia: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen»*. Kyiv. KNUVS. [in Ukrainian].
4. Iakymchuk, N.Ya. (2021). *Pravovi zasady yurydychnoi vidpovidalnosti terytorialnykh hromad*. [Legal bases of legal responsibility of territorial communities]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Novikov, D.O. (2021). *The place of legal hermeneutics in the methodology of legal research and legal argumentation*. [Legal scientific electronic journal]. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
6. Ochkolyas, D.K. (2021). *The nature and structure of the theoretical science of law*. [Entrepreneurship, economy and law]. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Oliinyk, A.K. (2003). *Yurydychna vidpovidalnist (pryntsypp, vydy, funktsii ta meta)*. *Mizhnarodna politseiska entsyklopediia*. [Legal responsibility (principles, types, functions and purpose)]. Kyiv: «In Yure». [in Ukrainian].
8. Podorozhnii, Ye. A. (2016). *Osoblyvosti metodolohii ta pravovoho rehuliuвання yurydychnoi vidpovidalnosti v suchasnomu pravi*. [Features of methodology and legal regulation of legal liability in modern law]. Kyiv: *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo* [in Ukrainian].
9. Rabinovych, P.M. (2001). *Metodolohiia yurydychnoi nauky ta yii pryntsypp*. [Methodology of legal science and its principles]. Kyiv: *Yurydychna entsyklopediia*. [in Ukrainian].
10. Solomchak, Kh. B. (2014). *Sotsialni ta pravovi tsinnosti yak determinanty pozytyvnoi pravovoi vidpovidalnosti*. [Social and legal values as determinants of positive legal responsibility]. Kharkiv. [in Ukrainian].
11. Stanko, I.Ya. (2019). *Metodolohichni pidkhody doslidzhenia spivvidnoshennia pryntsyppiv i norm prava v pravovykh systemakh Ukrainy ta Yevropeiskoho Soiuzu*. [Methodological approaches to the study of the relationship between principles and norms of law in the legal systems of Ukraine and the European Union]. Mariupol. [in Ukrainian].

12. Stanko, I.Ya. (2020). Spivvidnoshennia pryntsyviv ta norm prava u pravovykh systemakh Ukrainy ta Yevropeiskoho soiuzu: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen». [Correlation of principles and norms of law in the legal systems of Ukraine and the European Union] Kyiv. NAVS. [in Ukrainian].
13. Tkachenko, A. A. (2011). *Yurydychna vidpovidalnist – instytut prava*. [Legal responsibility is an institution of law]. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Volinka, K.G. (2003). *Teoriia derzhavy i prava*. [Theory of State and Law]. Kyiv: MAUP. [in Ukrainian].
15. Zaichuk, O.V. (2008). *Teoriia derzhavy i prava: akademichnyi kurs*. [Theory of State and Law: Academic Course]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
16. Zadnipriana, M.Yu. (2014). *Suchasni aspekty ta kryterii podilu pryntsyviv yurydychnoi vidpovidalnosti*. [Modern aspects and criteria of division of principles of legal responsibility]. Sumy. [in Ukrainian].
17. Zelena, I.K. (2020). *Poniattia instytutu yurydychnoi vidpovidalnosti u pryvatnomu pravi*. [The concept of the institute of legal responsibility in private law]. Kharkiv. [in Ukrainian].